

रेडियोमा मधेस र मधेसी

धीरेन्द्र प्रेमर्षि

एक्काइसौं शताब्दीलाई सूचना प्रविधिको युग भनिएको छ । नेपाल अधिराज्यको संविधान- २०४७ ले सुसूचित हुन पाउनु जनताको मौलिक अधिकार हो भनेको छ । यो एक्काइसौं शताब्दीको सूचना-प्रविधियुक्त युग हो । र जनताको सुसूचित हुने मौलिक अधिकारका यावत पूर्वाधारहरू नेपालमा धेरथोर प्रतिविम्बित भइरहेका छन् । यस सूचनाको हकको अर्को पाटो भनेको भाषा-संस्कृतिको समुचित विकास पनि हो । कुनै पनि सूचना व्यक्तिलाई उसको भाषा, उसैको परिवेशअनुसार प्रवाह गरिने हो भने त्यसले बढी प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछ । यति हुँदाहुँदै पनि हामीकहाँ संविधानको मर्मलाई आत्मसात गर्ने कुरामा राज्य संयन्त्रले खासगरी देशको बहुभाषिक, बहुसांस्कृतिक, बहुधार्मिक स्वरूपलाई आत्मसात गर्ने प्रयत्न गरेको देखिँदैन । र, यसको असर तुलनात्मक रूपमा सबैभन्दा बढी मधेस र मधेसीले खेप्नुपरेको छ ।

के हो मधेस र को हुन् मधेसी ?

तराई क्षेत्र भन्ने गरिएको नेपालको दक्षिणी समतल मैदानी भूभागलाई मधेस पनि भन्ने गरिएको छ । प्राचीन समयमा यस भूखण्डलाई मध्यदेश भनिन्थ्यो । मध्यदेश

नै कालान्तरमा अपभ्रंश हुँदै मधेस हुन गएको भन्ने विद्वान्हरूको कथन रहेको पाइन्छ। उत्तरमा शिवालिक पर्वत अथवा चुरे पहाडबाट सुरु भएर पूर्वमा भारतको पश्चिम बङ्गाल, दक्षिणमा भारतकै बिहार र उत्तर प्रदेश तथा पश्चिममा उत्तराञ्चलसम्म फैलिएको क्षेत्रलाई सामान्यतया मधेस र भित्री मधेस गरी दुई भागमा बाँडिएको छ। क्षेत्र मधेस भएकै कारण यहाँ बस्ने मानिसलाई मधेसी भनेर सम्बोधन गरिन्छ।

भौगोलिक दृष्टिले नेपालको कुल भूभागको १७ प्रतिशत भूभाग मात्र तराई वा मधेसमा पर्ने भए पनि कुल जनसङ्ख्याको आधाभन्दा बढी जनता यसै क्षेत्रमा बसोबास गर्दछन्। नेपालको अन्न भण्डार मानिने यस क्षेत्रले कुल राष्ट्रिय आयमा सरदर दुई तिहाई स्थान ओगटेको पाइन्छ। यहाँका बहुसङ्ख्यक मानिस मातृभाषा तथा बोलीचालीको भाषाका रूपमा मैथिली, भोजपुरी, अवधी, राजवंशी आदि भाषाको प्रयोग गर्दछन्। नेपालमा हरेक किसिमका विकासको प्रवेश प्रायजसो भारतबाटै हुने गरेको सन्दर्भमा भारतसँग सम्पूर्ण रूपले सीमा जोडिएको मधेसलाई देश-विकासको प्रवेशमार्ग पनि भन्न सकिन्छ। हरेक दृष्टिले सुविधाजनक क्षेत्र भएर पनि भाषिक समस्यालगायत सरकारी भेदभावसमेतका कारणले यस क्षेत्रका आममानिसको स्थिति दिनानुदिन खस्कंदो क्रममा देखिन्छ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान- २०४७ को धारा ४ ले नेपाललाई एक बहुजातीय तथा बहुभाषिक अधिराज्यका रूपमा परिभाषित गरेको छ। धारा ६ ले नेपाली भाषालाई राष्ट्रभाषा र देशमा बोलिने अन्य सबै भाषालाई राष्ट्रिय भाषा भनेको छ। सोही संविधानको धारा २६ ले विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रको सन्तुलित विकासका लागि आर्थिक लगानीको न्यायोचित वितरण गर्ने, विभिन्न धर्म, जातजाति, सम्प्रदायको भाषा, साहित्य, लिपि, कला र संस्कृतिको विकास गर्न राज्यलाई निर्देशन गरेको छ। तर संविधानमा कोरिएका यी आदर्श वाक्यहरूको कुनै औचित्य वा अस्तित्व छैन भन्ने कुरा काठमाडौँ महानगरपालिका, राजविराज नगरपालिका, धनुषा जिल्ला विकास समितिलगायतका केही स्थानीय निकायमा नेपालभाषा र मैथिली भाषामा समेत कामकाज गर्न सक्ने गरी गरिएको निर्णयमाथि प्रतिबन्ध लगाइएको घटनाले नै प्रस्ट्याइसकेको छ। संविधानमा उल्लिखित सन्तुलित विकासका जे-जति आधारहरू छन्, सामान्यतया देशका चानचुन ३० प्रतिशत नेपाली (खस) मातृभाषीको लागि लागू गरेर राज्य पक्ष आफ्नो दायित्व पूरा भएको गौरवमा मस्त छ।

प्रजातन्त्रको पुनर्वहालीपश्चात् देशमा अरू भाषाभाषीको संवैधानिक हक नितान्त साङ्केतिक रूपमा दिन खोजिएका केही उदाहरणहरू पाइन्छन्। जस्तो रेडियो नेपालबाट विभिन्न भाषामा समाचार तथा हप्ताको १५ मिनेट कार्यक्रम

प्रसारण र नेपाल टेलिभिजनबाट वर्ष-दुई वर्षमा एकाध टेलिफिल्मको निर्माण आदि । तर राज्य पक्षले प्रजातन्त्र भनेको यस्तै हो भनेर गमिसकेपछि, सरकारको स्वामित्वमा रहेको रेडियो नेपाल जहाँसम्म सकारात्मक सोचका साथ अधि बढेको थियो त्यहीं गएर टक्क अडियो भने अर्को सरकारी विद्युतीय सञ्चारमाध्यम नेपाल टेलिभिजन भने थपक्क कानमा तेल हालेर निदाइदियो । जब जनताको करबाट चलने सरकारको सञ्चारमाध्यमहरूलाई देशका ७० प्रतिशत इतर भाषाभाषीको भावना र संवेदनाको वास्ता छैन भने नाफा कमाउने उद्देश्यले सञ्चालित अन्य निजी सञ्चारमाध्यमहरूले किन वित्यामा टण्टा बेसाई हिँड्ने ? त्यसैले हालसम्म स्थापित अधिकांश निजी क्षेत्रका सञ्चारमाध्यमहरू पनि उही सरकारी लीकमै केही बेग्लै चालले चलन खोजेकासम्म देखिन्छन्, देशको यथार्थलाई बुझेर नयाँ बाटो खन्ने गहकिलो प्रयास कतैबाट भएको देखिँदैन ।

नेपाल चार वर्ण छतीस जातको फूलबारी हो भन्ने मन्त्र हामीले आफूमा चेतनाको विकास भएदेखि नै सुन्दै अनि जप्टै पनि आएका छौं । अहिले पनि देशको कुनाकाप्चासम्म पहुँच बनाउन सफल यदि कुनै सञ्चारमाध्यम छ, भने त्यो रेडियो नेपाल नै हो । यस अर्थमा भन्न सकिन्छ— नेपाललाई परिभाषित गर्ने काममा सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण र प्रभावशाली भूमिका रेडियो नेपालले नै निर्वाह गर्न सक्दछ वा गरिरहेको छ । तर जसरी सिङ्गो नेपालरूपी फूलबारीमा कहिल्यै पनि खस भाषाभाषी एक जातको फूलभन्दा अरू फूलहरू उन्मुक्तपूर्वक फकिन पाएका देखिँदैनन्, त्यसैगरी रेडियो नेपालमा पनि उल्लेख्य रूपले खस भाषाभाषी नेपालीभन्दा बाहेक अरू कुनै भाषा वा सो भाषा बोल्ने मानिसको सहभागिता भएको पाइँदैन । तैपनि यो देशलाई साँच्चिकै फूलबारी बनेको हेर्ने आकाङ्क्षी केही व्यक्तिहरू त्यसतर्फ सकारात्मक हस्तक्षेप गर्न चाहन्छन्, अनि खोतल थात्दछन् नेपाललाई साँच्चिकै अनेकतामा एकतावाल नेपालको रूपमा प्रतिस्थापित गर्न सक्ने रङ्गी-चङ्गी फूलहरूको सहभागिता । त्यसैको एउटा सानो अंश हो यो आलेख ।

यस लेखमा नेपालको राज्यसत्ताको नियन्त्रणमा रहेको सरकारी श्रव्यमाध्यम रेडियो नेपाल र विभिन्न एफएम रेडियोहरूमा मधेसको भाषा-संस्कृति-साहित्य आदिका साथै मधेसीहरूलाई दिइएको स्थान, मधेस र मधेसीप्रति रहेको उनीहरूको सोच तथा दृष्टिकोण, मधेस र मधेसीप्रतिको सरकारी वक्रदृष्टिका कारण सिर्जित विभिन्न राष्ट्रिय समस्याहरू र ती समस्या समाधान गर्नमा यस माध्यमले निर्वाह गर्न सक्ने भूमिका, रेडियो नेपालमा मधेसीहरूको सहभागिता, मधेसलाई राष्ट्रिय मूलधारमा समाहित गर्न रेडियोले चाल्नुपर्ने कदम आदिबारे चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

मधेसमा लागेको प्रजातन्त्रको घाम

रेडियो नेपालका तर्फबाट मधेस र मधेसीका लागि जे जस्ता कार्यहरू भएका छन्, ती प्रायजसो प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापछि नै भएको देखिन्छ। सबैभन्दा पहिले रेडियो नेपालको स्थापनासँगै सुरु भएको हिन्दी र नेवार भाषाको समाचार, जुन १ वैशाख २०२२ देखि बन्द भएको थियो, १५ असार २०४७ देखि पुनः सुरु भयो। यो त पुरानो कार्यको पुनरावृत्ति मात्र थियो। तर १ जनवरी १९९३ (१७ पुस २०४९) देखि नेपालमा नेपाली भाषापछि सबैभन्दा ठूलो जनसमुदायले बोल्ने भाषा मैथिलीमा दैनिक पाँच मिनेटको समाचार प्रसारण सुरु गरेर रेडियो नेपालले एउटा युगान्तकारी कार्यको थालनी गरेको थियो। यो मैथिली समाचार नेपालको लागि मात्र पहिलो भएन, चार करोडभन्दा बढी मैथिली भाषाभाषी रहेको भारतको सन्दर्भमा समेत समाचारको रूपमा मैथिली पहिलोपटक आएको थियो र रेडियो नेपालको यो पहल भारतका लागि समेत मार्गदर्शन बन्न पुग्यो। यसैको फलस्वरूप होला— रेडियो नेपालले मैथिलीमा समाचार दिन थालेको करिब एक महिनापछि नै अल इण्डिया रेडियोले पनि मैथिली भाषामा समाचार प्रसारण गर्न थाल्यो।

यसपछिको अर्को साहसिलो कदम रेडियो नेपालले १ भदौ २०५१ मा उठायो। यस दिनदेखि रेडियो नेपालले एकैपटक देशको नौओटा विभिन्न क्षेत्रीय भाषाहरूमा समाचार प्रसारणको थालनी गर्‍यो। प्रचार आठ भाषा भनेर मात्र गरिए तापनि थारू भाषालाई पूर्वी र पश्चिमी भनेर दुई ठाउँबाट प्रसार गरिएकोले वास्तविक सङ्ख्या नौ हुन पुग्यो। यस क्रममा मधेसीहरूले बोल्ने भोजपुरी, अवधी तथा थारू भाषामा पनि समाचार प्रसारण प्रारम्भ भयो।

रेडियो नेपालबाट मैथिली समाचारसम्म सुरु हुँदा त खासै विरोध आएको थिएन, तर एकैपटक नौ-नौओटा क्षेत्रीय भाषाहरूमा समाचार प्रसारणको कुरा चलेपछि देश भनेको खस भाषाभाषीको मात्र हो भन्ठान्नेहरूबाट व्यापक आशङ्का तथा संशयहरू व्यक्त गर्न थालिए। यसबाट राष्ट्रिय एकता र अखण्डता नै तहस-नहस हुनेछ भन्ने आरोप लगाइए। तथापि तत्कालीन सरकार र रेडियो व्यवस्थापनले यो निर्णय लागू गर्दा खुट्टा नकमाउनु महत्त्वपूर्ण कुरा नै थियो।

यसपछि विभिन्न समयमा विभिन्न भाषाका समाचारहरू थप हुँदै गए र श्रावण २०६१ सम्म रेडियो नेपालबाट प्रसारण हुने भाषाहरूको कुल सङ्ख्या २० पुगेको छ। यी भाषाहरू हुन्— नेपाली, अङ्ग्रेजी, मैथिली, नेपालभाषा, हिन्दी, संस्कृत, तामाङ, भोजपुरी, अवधी, डोटेली, पूर्वी थारू, पश्चिमी थारू, राना थारू, मगर, खाम मगर, गुरुङ, राई, लिम्बू, शेर्पा र उर्दू। यथार्थ जे-जस्तो भए पनि

रेडियो नेपालबाट प्रसारण हुने समाचारको सङ्ख्या गन्दा देशको बहुभाषिकता प्रमाणित गर्ने दिशामा यो सङ्ख्याले निकै राहतकारी भूमिका खेलेको देखिन्छ ।

उसो त प्रजातन्त्र आउनुअघि रेडियो नेपालमा मधेस र मधेसीले ठाउँ पाउँदै नपाएको होइन । वि.सं. २००७ मा तत्कालीन जहानिया राणा शासनको अन्त्य भएर प्रजातन्त्रको उदय हुनासाथ २० चैत्र २००७ मा रेडियो नेपालको स्थापनासँगै मधेसी भाषा भनेर हिन्दीको पनि रेडियो नेपालमा प्रवेश भएको पाइन्छ । रेडियो नेपालमा नेवार भाषाको समाचार प्रसारण १ वैशाख २००८ देखि भएको तर त्यसको पाँच दिनअघिदेखि नै हिन्दी समाचार प्रसारण प्रारम्भ भइसकेको कुरा रेडियो नेपालका जिउँदा इतिहास— नेवारी समाचारवाचक हरि श्रेष्ठ बताउँछन् । उनका अनुसार राजेन्द्रकुमार गुप्ता^१ रेडियो नेपालको सबैभन्दा पहिलो हिन्दी समाचारवाचक थिए । राजेन्द्रकुमार गुप्तापछि श्यामा नामकी एक भारतीय महिलाले पनि हिन्दी समाचार वाचन, सम्पादनको काम गरिन् । तर उनी फर्केर आफ्नो देश गएपछि खासमा नेपालको कुनै मधेसीले आफ्नो भनिएको हिन्दी भाषाकै कामकाज गर्न पाएको पनि देखिँदैन । पहिलो चक्रमा २०२१ सालको अन्त्यसम्म रेडियोबाट प्रसारित भएको रेडियो नेपालको हिन्दी समाचारमा त्यसपछिका समयमा शेखर मानन्धर, कृष्णा ताम्राकार आदिले काम गरेको पाइन्छ । २०२२ सालदेखि त नेवारी समाचारसँगै हिन्दी समाचार पनि गलहत्याइयो, त्यसैले त्यसपछि २०४६ सालको प्रजातन्त्र पुनर्आगमनसम्म रेडियोमा मधेसीको स्थान खोज्न टाउकै दुखाउनु परेन ।

मधेसीलाई ललीपपः फूलबारी कार्यक्रम

यस बीचमा जे-जति भए, फूलबारी कार्यक्रमका नाउँमा देशका विभिन्न भाषा-संस्कृतिको हुर्मत लिने काम भए । रेडियो नेपालले नेपाललाई चार वर्ण छत्तीस जातको फूलबारी प्रमाणित गर्न व्यवहारले नभए पनि नामले नै सही, फूलबारी कार्यक्रम भनेर हप्तामा आधा घण्टाजतिको एउटा कार्यक्रम चलाउने गरेको थियो । यस कार्यक्रममा देशमा बोलिने विभिन्न भाषाका गरी जम्मा चार-पाँचओटा गीत बजाइन्थे । आधुनिक, लोक, भजन वा शास्त्रीय गीत भनेर बजाइने कुनै पनि गीतमा खस भाषाबाहेक नेपालका अन्य कुनै भाषाको प्रवेश हुन सकेको त छैन नै नेपाली (खस) इतर भाषाभाषीका लागि भनेर चलाइने फूलबारी कार्यक्रमको श्रीगणेश समेत नेपाली गीतबाटै हुने गर्दछ ।

^१ यी व्यक्तिको नाम 'राजेन्द्रकुमार गुप्ता' भनेर हरि श्रेष्ठले उल्लेख गरेका छन् तर अन्य प्रसङ्गरूमा 'राजेन्द्रप्रसाद गुप्ता' उल्लेख भएको पाइन्छ ।

यस कार्यक्रममा रेडियो नेपालका 'ग' श्रेणीका कलाकारले मात्र जसोतसो मादल ठोकठाक गरेर सबैभन्दा कम सुविधावाल स्टुडियोमा रेकर्ड गरिएका गीतहरू बजाउने गरिन्थ्यो । मैथिली सङ्गीतमा लागेको हुनाले म स्वयंले पनि अनेकौँपटक गीत रेकर्डिङको क्रममा यस्तो देख्नु/भोग्नुपरेको थियो । रेडियो नेपालमा रेकर्ड भएर बसेका विविध भाषाभाषीका गीतको रेकर्डिङ स्तरलाई पनि यस कुराको प्रमाणका रूपमा लिन सकिन्छ । फूलवारी कार्यक्रममा नेपाली भाषाबाहेक राष्ट्रका अन्य प्रमुख भाषाका गीतहरूले पनि महिना-दुई महिनामा एकपल्ट बज्ने सौभाग्य जसोतसो पाउँथे । गीत रेकर्डिङतर्फ हेर्ने हो भने यस अवधिमा रेडियोमा रेकर्ड हुने विविध भाषाका गीतहरू जसले गाइदिँदा पनि हुन्थ्यो, जे गाइदिँदा पनि हुन्थ्यो । ती गीतका विशेषज्ञ पनि तिनै हुन्थे, जसलाई सम्बन्धित भाषा देशको कुन भागमा बोलिन्छ भन्ने कुराको समेत ज्ञान हुँदैनथ्यो ।

कला-साहित्यसम्बन्धी जीवनको सुरुआत गायनबाटै गरेकोले स्वयं मैसँग पनि एक-दुइटा बडो उदेकलाग्दा अनुभवहरू छन् । २०४६ सालतिर एकपल्ट रेडियो नेपालमा रेकर्ड गराउन भनी म एउटा गीत लिएर गएको थिएँ । गीतको बोल थियो— *इजोरिया पसारि रहल छी, कोजागराक चान-सन* । गीत पास गराउनुपर्थ्यो सम्बद्ध विशेषज्ञसँग । तर गीत हेर्नासाथ गीत पासकर्ताले आफ्नो अज्ञानताप्रति जिज्ञासा मात्र राखेनन्, आफ्नो अल्पज्ञानको भकारी पनि तत्क्षण खोलिदिए र सोधे, “यो इजोरिया भनेको के, इजार हो ?” मैले केही जवाफ दिन सकिनँ । जुनेली भन्ने अर्थ दिने इजोरियालाई जुन विशेषज्ञले इजार बुझ्छ, त्यहाँ भाषा-संस्कृतिको इजार वारम्बार खुस्किरहन केको आइतवार ?

यस्तै अलि पछि २०४८ सालतिर मैले एउटा गीत लगेँ पास गराउन । गीतमा एउटा पङ्क्ति धार्मिक सहिष्णुता भल्काउने सन्दर्भमा— *मन्दिरमे अल्ला छै, मस्जिदमे राम* भन्ने राखिएको थियो । यस गीतमा मैले आफ्नो गाउँको विशेषताहरू बखान्ने क्रममा भनेको थिएँ— त्यो एउटा यस्तो गाउँ हो जहाँ कुनै किसिमको धार्मिक कट्टरता छैन, परस्पर सद्भाव छ । त्यसैले मन्दिरमा अल्ला भेट्न सक्छौ, मस्जिदमा राम भेट्न सक्छौ । ...तर विशेषज्ञ महोदय एककासि पड्के, “रेडियोमा यस्तो धार्मिक विद्वेष फैलाउने गीत गाउने ? यो लाइन हटाउनुस्, अनि मात्र पास हुन्छ ।”

उसो त संविधानले नै नेपाललाई हिन्दू अधिराज्यको रूपमा स्वीकार गरेको छ ।^२ त्यसैले अरू धर्मको नामै लिन हुँदैन भनेर कसैले भने पनि अफ्ठ्यारो

^२ नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ मा भने नेपाललाई धर्म निरपेक्ष राष्ट्रको रूपमा स्वीकार गरिएको छ ।

मानिहाल्लै पर्दैन । तर सद्भावका कुरालाई विद्वेष फैलाउने भनी बुझ्नेलाई गीतको स्तर निर्धारण गर्न अथवा गीत पास गर्न राख्नु भनेको त जानी-जानी मधेसका भाषामा कुनै अर्थपूर्ण गीत आउन नसक्नु भन्ने मानसिकताले कार्य गरेको स्पष्ट देखिन्छ । अन्धोले हात्ती छामेभैं अर्थात्को आधारमा गीतको मूल्याङ्कन हुने र सम्बन्धित गायकले जे अर्थ बताइदियो, त्यही आधारमा गीत पास हुने हुनाले रेडियो नेपालले बजाउने गरेका अधिकांश गीतहरू खासगरी मैथिली र भोजपुरीका सम्बन्धमा छोरीचेलीका अगाडि रेडियो खोल्नुभन्दा अगाडि दसचोटि सोचेर खोल्नुपर्ने हुन्छ । नत्रभने कतिखेर कहानेर अश्लील प्रसङ्गहरू अनायासै आइपुग्लान् भन्ने ठेगान हुँदैन ।

यसै नीतिको परिणतिस्वरूप रेडियो नेपालले अनेकौँ मैथिली गीतलाई भोजपुरी भनेर प्रसारण गरिरहेको हुन्छ भने भोजपुरी गीतहरू मैथिलीका नाममा बजिरहेका हुन्छन् । यस्तो हुँदाहुँदै पनि जडवादितामा रेडियो नेपालको व्यवस्थापन कतिसम्म लिप्त छ भनेदेखि हालका समयमा समाचारवाचककै रूपमा भए पनि दस-बाह्रओटा भाषाका मानिसहरू रेडियो नेपालमा छन्, तर पनि गीत पास गराउँदा कतिखेर फेरि विशेषज्ञले 'इजोरिया' भनेको के, 'इजार' हो ? भन्ने प्रश्न तेर्स्याइदेलान् भन्ने अवस्था यथावत् व्याप्त राखेको छ ।

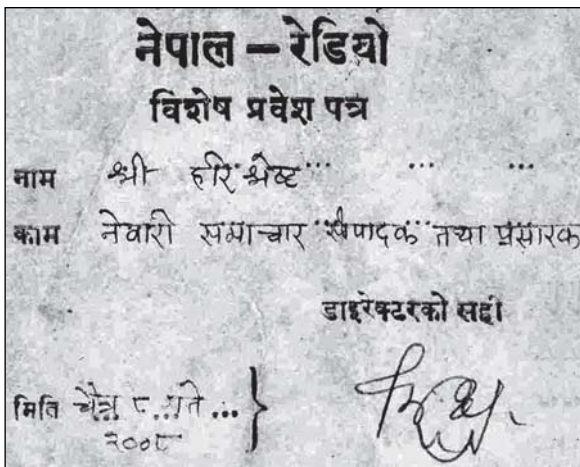
तर यस्तै कार्यक्रमको योगदानसमेत कतिसम्म भयो भने त्यही फूलबारी कार्यक्रमबाट सुन-सुन-सुन पनिभरनी गे, कने घुरियोको ताक बोलको गीत गाई रेडियो नेपालमा प्रवेश गरेका उदितनारायण भ्ना आज विश्वको सबैभन्दा बढी फिल्म निर्माण हुने मुम्बई फिल्म इण्डस्ट्रिजको सबैभन्दा व्यस्त गायक बनेका छन् । यदि फूलबारी कार्यक्रमलाई रेडियो नेपालले साँच्चिकै देशका सबैजसो महत्त्वपूर्ण फूलहरू फुल्ने र फुलाउने बगैँचाको रूपमा स्थापित गरेर सुभ्रबुभ्रवाल व्यक्तिहरूको संलग्नतामा तदनुरूप महत्त्व दिई अगाडि बढाएको भए यस देशले अझै सयौँ उदितनारायणहरू फलाउन सक्थ्यो भनी अनुमान गर्न सकिन्छ ।

वि.सं. २०३०-३२ तिर रेडियो नेपालमा मैथिली गीत गाएर प्रवेश गरेका उदितले नेपाली गीत पनि उत्तिकै कुशलपूर्वक गाउने गरेका कारणमात्र नेपालमा एक गायकका रूपमा जन्म सके र मुम्बईसम्म पुग्ने खुड्किलो उनको लागि तयार भयो । तर उनीभन्दा अघिदेखि मैथिली भाषामा गीत गाउँदै आएका नसिवलाल गुप्ता, उदितकै स्थानीय गुरु सुधानन्द भ्ना, महेश राज, सियालाल राम आदिको कुनै नाम-पत्तो छैन । मधेसका भाषाहरूको समेत उन्नति हुनेगरी यस कार्यलाई अगाडि बढाइएको भए नेपाली भाषामा दखल नराखेर पनि मात्र गायकीमा पकड भएको भरमा अरू पनि कोही मधेसीले साङ्गीतिक आकाशमा गतिलैसंग फन्को मार्न सक्थे ।

रेडियो नेपालका एक मात्र मधेसी निर्देशक

रेडियो नेपालको इतिहास हेर्दा यसमा एकजना मात्र मधेसी कार्यकारी प्रमुखका रूपमा पदस्थापित भएका देखिन्छन्। नेपाली साहित्यका विशिष्ट व्यक्तित्व स्व. भवानी भिक्षु (भवानीप्रसाद गुप्ता) ले केही समय रेडियो नेपालको निर्देशक भएर काम गरेका रहेछन्। तर उनको कार्यकाल पनि अत्यन्त अल्पअवधिको र तीतो किसिमको रहेको थियो भन्ने भनाइ हरि श्रेष्ठको छ। रेडियो नेपालका संस्थापक तारिणीप्रसाद कोइरालाले रेडियो छाडेपछि प्रसिद्ध साहित्यकार बालकृष्ण समकी छोरी रश्मि राज्यलक्ष्मीले दुई महिनाजति रेडियो नेपालको निर्देशकको दायित्व सम्हालेकी थिइन्। उनीपछि सूचना विभागका निर्देशक रहेका भवानी भिक्षुलाई रेडियो नेपालको निर्देशकको जिम्मेवारी समेत सुम्पियो। तर एउटा सानो घटनाले गर्दा उनले रेडियोतिरको बाटै बिसर्नुप्यो।

हरि श्रेष्ठले जानकारी दिएअनुसार भिक्षुको पालामा रेडियो-कर्मचारीहरूको परिचयपत्र बनाउँदा रङ्गले फरक बुझिने गरी स्थायी र अस्थायी कर्मचारीलाई बेग्लाबेग्लै थरीको प्रवेश पत्र उपलब्ध गराइयो (हेर्नुहोस् तस्वीर ९.१)। तर तत्कालीन केही उग्र कर्मचारीहरूले यो 'मधिसे' ले कर्मचारीहरूमा भेदभाव गर्‍यो भनेर उनको सातो खाइदिए। बबुरा एक्ला मधेसी भवानी सुनियोजित ढङ्गबाट गरिएको त्यस विद्रोहको अगाडि टिक्न सकेनन् र त्यसपछि उनी रेडियोतर्फ आउदै आएनन् रे। खैर, भवानी भिक्षु जे-जसरी आएर जुनसुकै किसिमले बाहिरिएका भए पनि रेडियो नेपालको

तस्वीर ९.१: २००८ सालमा रेडियो नेपालका कर्मचारीलाई प्रदान गरिएको विशेष प्रवेश पत्र (सौजन्य: हरि श्रेष्ठ)।

त्रिपन्न वर्षीय यात्रामा एकजना मधेसी पनि निर्देशक थिए भन्ने पार्न उनको नाम लिन सकिन्छ । र, यस तथ्यलाई रेडियो नेपालले पनि रेडियो नेपालका निर्देशक/महानिर्देशक/कार्यकारी निर्देशकहरूको फोटो भुण्ड्याउने क्रममा तेश्रोमा स्व. भवानी भिक्षुको नाम र फोटोसमेत समाविष्ट गरेर स्पष्ट पारेको छ ।

मधेसका भाषाबाहेक अन्यमा वर्जित मधेसीको प्रवेश

प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनापछिको प्रजातान्त्रिक माहौलमा मधेसका विभिन्न भाषाहरूमा समाचार तथा कार्यक्रमहरू आरम्भ भएपछि नै रेडियोमा विधिवत् वा प्रतिनिधिमूलक रूपमा मधेसीहरूको सहभागिता हुन थालेको हो (हेर्नुहोस् तालिका ९.१) । तर नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषा देशका सबै मातृभाषा बोल्नेहरूका लागि बाध्यात्मक रूपले पढ्नुपर्ने भए तापनि यी दुई भाषामा मधेसीहरू पनि देख्न सक्छन् भन्नेसम्मको सकारात्मक सोचतर्फ रेडियो प्रशासनको सदाशयता कहिल्यै पुग्न सकेको देखिन्छ । त्यसैले देशको आधाजति जनसङ्ख्या ओगट्ने मधेसीहरूमध्ये कोही पनि त्यसपूर्व रेडियो नेपालको समाचारवाचक वा कार्यक्रम प्रस्तोता हुन सकेका थिएनन् । यस्तो विषम सोचको हालीमुहाली रहेको बेलामा पनि हालका प्रख्यात भाषाविद् डा. रामावतार यादव वि.सं. २०२८ तिर करिब छ महिनासम्म कसरी रेडियो नेपालको अङ्ग्रेजी समाचारवाचक बन्न सकेका थिए, आफैँमा कौतूहलको विषय बनेको छ ।

विगतमा जे जस्तो भए तापनि हालका दिनमा भने रेडियो नेपालका कुल सञ्चारकर्मीहरूमध्ये केही स्थान मधेसीहरूले पनि ओगट्न पाएका छन् । केही व्यक्ति प्रशासन, प्राविधिक, लेखा आदि शाखामा जागिरे पनि हुन पाएका छन् । तर अचम्मको कुरा चाहिँ यस सन्दर्भमा पनि के छ भने कुनै एउटा मधेसीले नेपाली भाषामा समेत विशेषज्ञता राख्न सक्दछ भन्ने कुरा व्यावहारिक रूपमा मान्न रेडियो वा टेलिभिजनका कर्ताधर्ता तयार देखिन्छन् । सामान्यतया नेपाली भाषामा खस मातृभाषाबाहेक अरूको देख्न हुनै सक्दैन भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ । त्यसैले कुनै मैथिली, भोजपुरी वा अवधी मातृभाषीले आफूलाई जितिसुकै राम्रो नेपाली बोल्न जान्ने प्रमाणित किन नगरोस्, ऊ नेपाली समाचार वा कार्यक्रमका लागि योग्य ठहरिँदैन ।

सैद्धान्तिक दृष्टिले हेर्ने हो भने नेपालमा नेपाली भाषा सामान्य लेखपढसम्म गरेको कुनै मधेसीले पनि अनिवार्य रूपमा पढेकै हुन्छ । यसको विपरीत मधेसको मैथिली, भोजपुरी, अवधी, थारू जस्ता मातृभाषाहरू त कुनै नेपाली खसभाषीले पढेका हुँदैनन् नै, हिन्दी भाषामा पनि तुलनात्मक रूपले कमै नेपाली भाषीले

**तालिका १.१: रेडियो नेपालमा वि.सं. २०६० सम्म कार्यरत मधेसी
समाचारवाचक तथा कार्यक्रम प्रस्तोताहरू**

क्र.सं.	रेडियोकर्मीको नाम	कार्यक्षेत्र	क्र.सं.	रेडियोकर्मीको नाम	कार्यक्षेत्र
१.	डा. चन्देश्वर साह	मैथिली समाचार	२.	हृदयकान्त भ्वा	मैथिली समाचार
३.	अरविन्द्र मिश्र	मैथिली समाचार	४.	राकेशकुमार सिंह	भोजपुरी समाचार
५.	राकेशकुमार मेहता	भोजपुरी समाचार	६.	अशोककुमार मिश्र	अवधी समाचार
७.	सुरेन्द्रमणि त्रिपाठी	अवधी समाचार	८.	रामधन वर्मा	अवधी समाचार
९.	सङ्गीता शुक्ल	अवधी समाचार	१०.	भूदेवनारायण भगत	पूर्वी थारू समाचार
११.	लुसीकुमारी गच्छदार	पूर्वी थारू समाचार	१२.	तिलकराम चौधरी	पूर्वी थारू समाचार
१३.	गरीबलाल चौधरी	पश्चिमी थारू समाचार	१४.	विन्तीराम महतो	पश्चिमी थारू समाचार
१५.	श्रीप्रसाद थारू	पश्चिमी थारू समाचार	१६.	विनिता चौधरी	प. थारू, नेपाली समाचार
१७.	डा. सञ्जीता वर्मा	हिन्दी समाचार	१८.	गोपाल ठाकुर	भोजपुरी, हिन्दी समाचार
१९.	धीरेन्द्र प्रेमर्षि	हिन्दी, नेपाली, मैथिली समाचार	२०.	नवलसिंह राना	राना थारू समाचार
			२१.	रामदुलारी राना	राना थारू समाचार
२२.	जीवन थारू	राना थारू समाचार	२३.	मो. बली उल्लाह	उर्दू समाचार
२४.	मो. अलीम अन्सारी	उर्दू समाचार	२५.	नियाजुद्दीन मिर्था	उर्दू समाचार
२६.	सीताराम तामपुरिया	उद्घोषण	२७.	रत्नकुमारी चौधरी	उद्घोषण

स्रोत: रेडियो नेपाल अभिलेख शाखा, चैत मसान्त २०६० ।

पढेका हुन्छन् । तर पनि मधेसका भाषाहरूसम्बन्धी कुनै अवसर आइपर्दा त्यसमा समेत खस भाषीहरूको प्रवेश राम्रैसँग हुन जान्छ । उदाहरणका लागि भोजपुरी भाषाको समाचार आरम्भ हुँदा बर्ना गरिएका तीनमध्ये दुई समाचारवाचक नेपाली मातृभाषी नै थिए । त्यस्तै अवधी भाषामा पनि तीनमध्ये एकजना नेपाली भाषी थिए । यी नेपाली मातृभाषीहरूमध्ये एकजनाको भोजपुरीमा राम्रै दखल रहेको पाइन्छ भने शेष दुईजना सम्बन्धित भाषाभाषी क्षेत्रमा बस्नेसम्म मात्र थिए । २०४७ सालदेखि पुनः सुरु भएको हिन्दी समाचारमा हालसम्म आएका दुई दर्जनजति समाचारवाचकहरूमध्ये एक चौथाईसम्म मात्र मधेसीहरू आउन सकेका छन् । त्यसमा पनि हिन्दी समाचारको माध्यमबाट रेडियोको स्थायी जागिरे हुनेमा कोही पनि मधेसी पर्न सकेका छैनन् । यसप्रकार यदि भाषालाई रोजगारीसँग समेत जोडेर हेर्ने हो भने मधेसीहरूका लागि रेडियो नेपालको मूल प्रवाहको भाषा नेपाली वा अङ्ग्रेजीमा झण्डै-झण्डै 'नो इन्ट्री' कै बोर्ड झुण्डेको छ भने उनीहरूको आफ्नो मातृभाषामा पनि उनीहरूलाई एकाधिकार प्राप्त छैन ।

रुचिअनुसारको कार्यक्रम भए कम छैनन् मधेसी श्रोता

रेडियो नेपालको सन् १९९७ को सर्वेक्षणले के देखाएको छ भने मधेसमा रेडियो नेपाल सुन्नेको सङ्ख्या कम भएको छ । यसको ठाउँमा अल इण्डिया रेडियोतर्फ मधेसीको रुझान बढेको छ । यसको मुख्य कारण मधेसका मानिसले आफ्नो रुचिअनुसारको कार्यक्रम रेडियोमा नपाउनु नै हो । अब प्रश्न आउँछ के अल इण्डिया रेडियोमा ती कुरा पाउँछन् त तिनले ? जवाफ धेरैजसोको 'पाउँदैनौं' मै आउँछ । तर यहाँनिर कुन मानसिकताले काम गर्छ भने आफ्नो रुचि र आवश्यकता अनुसारको वस्तु नपाएपछि मानिसले बजारमा देखिने कुनै चहकिलो सामानमै नजर गाड्दछ । त्यो चहकिलो सामान भनेको हिन्दी गीत-सङ्गीत हो । २०३५-४० सालतिर रेडियो नेपालले हिन्दी गीत बढ्ता बजाउञ्जेल मधेसीहरू रेडियो नेपाल नै सुन्थे, तर त्यसको मात्रा कम हुँदै गएपछि त्यसको प्राप्ति उनीहरू अल इण्डिया रेडियोबाट गर्ने प्रयास गर्न थाले ।

तर मधेसीहरूको रुचि र आवश्यकतालाई बुझेर यदि कुनै कार्यक्रम सञ्चालन गरिने हो भने मधेसका मानिसहरू रेडियो कार्यक्रमका लागि पनि काकाकुलभैँ व्यग्र रहन सक्दछन् भन्ने कुरा केही एफएम रेडियोहरूले मधेसका भाषाहरूमा प्रसारण गरेका कार्यक्रमहरूमा हुने गरेको श्रोता सहभागिताबाट स्पष्ट हुने गरेको छ । कान्तिपुर एफएमबाट प्रसारण हुने साप्ताहिक रेडियो कार्यक्रम *हेल्लो मिथिला* राति साढे नौदेखि एघार बजेसम्म अलि अष्टचारै समयमा आउँछ । यसलाई मात्र आफ्नो भाषामा आफ्ना कुराहरू आफ्नो लागि भनेर प्रसारण हुने गरेका कारण मानिसले आफ्नो दिनचर्यामै परिवर्तन ल्याएर भए पनि सुन्ने गरेको कुरा मिथिला क्षेत्रका मानिससँगको कुराकानीबाट स्पष्ट हुन्छ ।

मधेसको सबैभन्दा ठूलो जनसमूहले बोल्ने भाषा मैथिलीमा सर्वप्रथम विभिन्न एफएमहरूले कार्यक्रम सुरु गरे । यस क्रममा सबैभन्दा पहिलो पहल काठमाडौँस्थित एचबीसी एफएमले १६ साउन २०५८ बाट गऱ्यो । *चौबटिया* नामबाट सुरु भएको एचबीसीको यही मैथिली कार्यक्रम नै निजी क्षेत्रको रेडियोबाट मधेसको कुनै भाषामा सञ्चालन भएको पहिलो कार्यक्रम थियो । यसपछि मनकामना एफएम हेटौँडाबाट *दलान* नामबाट मैथिलीमै कार्यक्रम सुरु भयो । यसपछि काठमाडौँमा सगरमाथा एफएमले पनि *मिथिलायात्रा* नामबाट नेपाली, मैथिली र भोजपुरी भाषा मिश्रित आधा घण्टाको कार्यक्रम सुरु गऱ्यो, जुन हालका दिनमा पूर्ण मैथिली कार्यक्रमको रूपमा प्रस्तुत भइरहेको छ । कान्तिपुर एफएमको प्रसारण पूर्वाञ्चलमा समेत हुन थालेपछि यसले पनि हप्ताको एक दिन ४५ मिनेटको मैथिली कार्यक्रम *हेल्लो मिथिला* सुरु गऱ्यो, जुन पछि गएर डेढ घण्टाको

तालिका १.२: काठमाडौँ उपत्यकाबाहिरका एफएममा मधेसी भाषाका कार्यक्रम

क्र.सं.	कार्यक्रम	एफएम स्टेसन	सुरु मिति	अवधि	सञ्चालक
१.	आजुकर सनेश (पूर्वीया थारू)	कोशी एफएम, विराटनगर	१ भदौ २०५९	१ घण्टा	शोभा चौधरी, रामनारायण खाँ (चौधरी), मञ्जु चौधरी (छोडेको)
२.	गीत बहार (पूर्वीया थारू)	कोशी एफएम, विराटनगर	२ चैत्र २०५९	१ घण्टा	" "
३.	रसमञ्जरी (भोजपुरी गाना)	मनकामना एफएम, हेटौंडा	जेठ २०५९	५५ मिनेट	चन्द्रशेखर अर्याल
४.	भोरकुवा तारा (पूर्वीया थारू)	सप्तकोशी एफएम, सुनसरी	८ कात्तिक २०५८	३० मिनेट	हरिनारायण (थारू), उर्मिला गच्छदार
५.	ई गाना हमार (थारू)	सिनर्जी एफएम, चितवन	फागुन २०६०	१ घण्टा	सञ्जय चौधरी
६.	कविला (थारू)	स्वर्गद्वारी, दाङ	९ पुस २०५८	२० मिनेट	लक्ष्मीमान चौधरी
७.	साहरा (थारू)	स्वर्गद्वारी, दाङ	फागुन २०६०	१५ मिनेट	कुलविर चौधरी
८.	सैलान (थारू)	स्वर्गद्वारी, दाङ	चैत्र २०६०	२० मिनेट	कृष्णराज सर्वहारी (चौधरी)
९.	निस्त्राउ (थारू)	स्वर्गद्वारी, दाङ	वैशाख २०६१	१५ मिनेट	लालबहादुर चौधरी
१०.	थारू जगत (थारू)	बुटवल एफएम	फागुन २०५९	१ घण्टा	सुशीला चौधरी, श्याम चौधरी
११.	हमार सनेश (थारू)	कालिका एफएम, चितवन	असार २०६०	१ घण्टा	रिना चौधरी
१२.	भाषाभाषी (राजवंशी)	कञ्चनजङ्घा एफएम, भापा	चैत्र २०५८	३० मिनेट	पवन राजवंशी, इन्द्र सिं राजवंशी
१३.	बाल बगिया खेत खरीयान (थारू, भोजपुरी, अवधी)	लुम्बिनी एफएम, रुपन्देही	फागुन २०५८	३० मिनेट	मिना चौधरी, हिम्मत चौधरी, सरिता चौधरी
१४.	विविध (थारू, भोजपुरी, अवधी)	लुम्बिनी एफएम, रुपन्देही	फागुन २०५८	१ घण्टा	" "
१५.	भोजपुरी आवर	रेडियो वीरगञ्ज, पर्सा	२७ मङ्सिर २०६०	५५ मिनेट	प्रतिमा चौधरी, प्रवेज आलम, रोशन सुवेदी, सन्तोष देवकोटा

स्रोत: सम्बन्धित रेडियो स्टेसनहरू, २०६१ साल ।

हुन पुग्यो । कान्तिपुरले हालै *मोनक बात* नामक एउटा अर्को मैथिली कार्यक्रम पनि सुरु गरेको छ ।

चौबटिया पछि एचबीसी एफएमले सोही समयमा *मैथिली गुञ्जन* कार्यक्रम सुरु गर्‍यो, जुन हप्ताको एक घण्टा समयबाट क्रमशः ४५ मिनेट, आधा घण्टामा भर्दै हाल बन्द भएको छ भने काठमाडौँ महानगरपालिकाद्वारा सञ्चालित *मेट्रो* एफएमले पनि *मिथिलाञ्चल* नामबाट मैथिली कार्यक्रम चलाउँदै रहेको छ । यसरी उपत्यकामा रहेका एफएम स्टेसनहरूमध्येबाट तीन-चारओटाले मैथिलीमा कार्यक्रम सञ्चालन गरे तापनि मधेसका अन्य प्रमुख भाषाहरू— भोजपुरी, अवधी आदिमा भने हालसम्म कुनै कार्यक्रम चलाएको देखिँदैन । अवधीभाषी क्षेत्र बुटवलमा लुम्बिनी एफएमले अवधी भाषामा कार्यक्रम सञ्चालन गरिरहेको छ

(हेर्नुहोस् तालिका ९.२) । भोजपुरीभाषी क्षेत्र वीरगञ्जमा रेडियो वीरगञ्जले भोजपुरीमा साँझ ५ बजेको समाचारपछि करिब एक घण्टालाई 'भोजपुरी आवर' भनी छुट्ट्याएको छ । पूर्व विराटनगर तथा इटहरीमा रहेको कोशी र सप्तकोशी एफएमबाट थारू भाषामा कार्यक्रम प्रसारित हुने गरेको बुझिएको छ । उल्लेखनीय कुरा के छ भने कार्यक्रमको स्तर र सुनिने क्षेत्रलाई हेरेर सोहीअनुरूप मधेसका भाषाहरूमा सञ्चालित प्रत्येकजसो कार्यक्रमले श्रोताको सहभागिता पाउने गरेका छन् ।

रेडियो नेपालले भने करिब आठ वर्षअघिदेखि हप्ताको पन्ध्र मिनेट समय केही भाषालाई दिएको छ, जसमा ती भाषाका सांस्कृतिक, साहित्यिक गतिविधि समेटिन सकियोस् । तर एक त समय कम भएकोले प्रस्तुतकर्ताले कुनै कुरा राम्ररी स्थापित गर्ने मौका पाइरहेका छैनन् भने पाइएको समयको सदुपयोग गर्ने सन्दर्भमा पनि अधिकांश प्रस्तोताहरूले आफूलाई भाषाप्रेमीभन्दा बढी रेडियो नेपालको जागिरका रूपमा प्रस्तुत गर्ने गरेका छन् भन्ने भनाइ मधेसी श्रोताहरूको रहेको पाइन्छ । यस सन्दर्भमा भोजपुरी कार्यक्रम सङ्गमले भने धेरै हदसम्म श्रोतालाई आकर्षण गर्न सफलता पाएको देखिन्छ ।

मधेसप्रति तेर्सिरहने सरकारको/सरकारी सञ्चारको वक्रदृष्टि

वि.सं. २०५१ मा तत्कालीन सरकारले ९ भाषामा समाचार प्रसारण गर्ने क्रान्तिकारी निर्णय त गर्‍यो, साँगासँगै केन्द्रीय प्रसारणमा रहेका मैथिली र नेपालभाषालाई क्षेत्रीयमा भार्ने योजना पनि बनाइदियो । तर बेलैमा यी दुवै भाषाभाषीका तर्फबाट दबाव परेपछि क्षेत्रीयमा लग्ने निर्णय रद्द गरियो । यस घटनाको नौ वर्षपछि पुस २०६० मा रेडियो नेपालमा मैथिली समाचारलाई पुनः क्षेत्रीय प्रसारणमा भार्ने प्रयास गरियो, तर पुनः मैथिली भाषा, साहित्य, संस्कृतिका क्षेत्रमा क्रियाशील विभिन्न व्यक्ति तथा सङ्घसंस्थाहरूबाट विरोधका स्वरहरू आउन थालेपछि मैथिलीको स्थिति यथावत् रहन गयो । यद्यपि हाल केन्द्रीय प्रसारणमै मैथिली समाचार राखिएको भए तापनि मिथिला क्षेत्रमा भने मैथिली समाचार राम्ररी सुन्न नसकिएको कुरा त्यस क्षेत्रका श्रोताहरू बताउँछन् । यसलाई मधेसको भाषा भएकोले जानाजान प्राविधिक रूपमा कैफियत गरिएको हुनसक्ने षड्यन्त्र पनि सम्बद्ध व्यक्तिहरूले भन्दै आएका छन् । यसरी मधेसका भाषाहरूलाई समय दिइहालेर गल्ती पो गरियो कि भन्ने पछुतोमा रेडियो नेपाल पटक-पटक पर्ने गरेको आभास त्यसका गतिविधिहरूबाट पाउने गरिएको छ ।

एकातिर मधेसी भाषाकै कार्यक्रमप्रति सम्बद्ध नीति निर्माताहरूको उदासीनता या वक्रदृष्टि देखिएको छ भने अर्कोतर्फ रामविलास-धनियाँ^३ वा यस्तै किसिमका पात्रहरू खडा गरी मधेसीहरूको खिल्ली उडाउने किसिमले कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने काम पर्याप्त मात्रामा गरिएको छ। कुनै व्यावसायिक विज्ञापनहरू यस किसिमका भनेर आउँदा र त्यसको विरोधै गरिँदा पनि “यो त सम्बन्धित कम्पनीको हो, हामीले के गर्न सक्छौं ?” भन्ने गैर जिम्मेवारीपूर्ण जवाफ पाउने गरिन्छ। मधेसका लागि भनेर हाँस्यास्पद पाराले गरिने यस्ता विज्ञापन वा कार्यक्रम मैथिली, भोजपुरी, अवधी वा लक्षित समुदायको भाषाबाटै गर्न हच्किनुको एउटै कारण मधेसीप्रति सम्बद्ध क्षेत्रको संवेदनहीन सोचाइ हो भन्ने भनाइ मधेसी बुद्धिजीवीहरूको रहेको पाइन्छ।

मधेसलाई सानतिनो टेवा पुऱ्याउने काममा पनि रेडियो नेपाललगायत अन्य सञ्चारमाध्यमहरूले आफ्नो सानो चित्त बेलाबेलामा देखाउने गरेका छन्। यसको उदाहरणका रूपमा रेडियो नेपालबाट गीतहरूमा दिने गरिएको रोयल्टीलाई लिन सकिन्छ। रेडियो नेपालमा बजाइने कुल स्वदेशी गीतहरूमध्ये मुश्किलले एक प्रतिशतमा अन्य सम्पूर्ण भाषाका गीतहरू बजाउने गरिन्छन्। तैपनि अरू भाषासँग भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्दै रेडियो नेपालले नेपाली भाषाबाहेक अन्य सम्पूर्ण स्वदेशी भाषालाई समेत रोयल्टीको दायराभन्दा बाहिर राखेको छ। निजी क्षेत्रका रेडियोमध्ये रोयल्टी दिने निर्णयसम्म गरेको सगरमाथा एफएमको रोयल्टी लिस्टमा मधेसी भाषाका गीतहरू पर्ने गरेको जानकारी पाइएको छैन। यसैगरी साँच्चीकै रोयल्टी दिने गर्दै आएको कान्तिपुर एफएमले पनि मधेसका भाषालगायत देशका सम्पूर्ण राष्ट्रिय भाषाहरूका सन्दर्भमा रेडियो नेपालकै सिको गर्दै विदेशी भाषासह व्यवहार गरेको पाइएको छ।

यस्तो चिन्तनीय अवस्था हुनुमा मधेसका सम्बन्धित रेडियोकर्मीहरूले पनि केही अंशमा टेवा पुऱ्याउँदै आएका छन्। जस्तो कि मधेसका भाषाहरूमा समाचार सुन्दा शब्द र भाषाबाहेक अर्थकै केही पनि मधेसको पाउन हम्महम्मै पर्दछ। जबकि रेडियो व्यवस्थापनले अनेकौं पटक क्षेत्रीय भाषाहरूले आ-आफ्नो क्षेत्रको सामाजिक, सांस्कृतिक गतिविधिलाई महत्त्व दिएर समाचार प्रवाह गर्नुपर्दछ भनेर भनेको यस लेखकले पनि सुनेको छ। तर त्यस्ता समाचार सङ्कलनमा

^३ मधेसीको नामसँग मिल्दोजुल्दो नाम राखेर नेपाली भाषामै तथाकथित मधेसी पाराले नेपाली बोलिने रेडियो नेपालको एक कार्यक्रमका साथै केही विज्ञापनहरूका पात्र, जसको लवजले मधेसीलाई उल्याउने मात्र गरेको छ।

अतिरिक्त श्रम गर्नुपर्ने भएर होला, प्रायः नेपालीमै वाचन गरिएका समाचारको ठाडो अनुवाद मात्र हुने गर्दछन् मधेसी भाषाका समाचारहरू । र, समुचित मात्रामा अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको व्यवस्था नभएका कारण त्यस्ता रेडियोकर्मीले आफ्नो कार्यप्रणालीमा सुधारको आवश्यकता पनि महसुस गर्दैनन् । यस दिशामा जुन किसिमको सकारात्मक हस्तक्षेप वा मार्गदर्शन मधेसी सचेत वर्गबाट रेडियो र रेडियोकर्मीलाई प्राप्त हुनुपर्ने हो, त्यो पनि भइरहेको पाइन्छ । यस अर्थमा केही हदसम्म दोषी मधेसीहरू स्वयं पनि छन् ।

सामाजिक रूपान्तरणमा रेडियोको भूमिका

एक्काइसौं शताब्दीको यस भौतिकवादी युगमा पनि मधेसमा यस्ता-यस्ता घटनाहरू हुने गरेको पाइएका छन्, जुन सुन्दा यस्तो लाग्दछ मानौं नेपालको तराई क्षेत्र भनेको अहिले सत्रौं शताब्दी उँधो घस्रिँदै छ । कहिले बोक्सीको नाममा नारीमाथि उत्पीडन त कहिले दाइजोको नाममा महिलाको हरिविजोक । कतै अन्धविश्वास, कतै कुरीति । २०२५/२६ सालतिर नेपालको सबैभन्दा बढी स्नातक रहेको सिरहा, सप्तरी जिल्ला अचेल विभिन्न कोणहरूबाट हेर्दा अशिक्षित जस्तो प्रतीत हुन थालेको छ । आखिर के होला त यसको कारण ? यसको कारणतर्फ जाने हो भने पनि नेपालको हालसम्मको सबैभन्दा सशक्त सञ्चारमाध्यम रेडियो नेपाल र यस्ता अन्य विद्युतीय सञ्चारमाध्यमका क्रियाकलाप दोषपूर्ण र पूर्वाग्रही हुनुले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको जस्तो प्रतीत हुन्छ ।

तराईमा शिक्षाको स्तर नेपालको अन्य भागकै अनुपातमा बढे तापनि चेतनाको स्तर भने दिनानुदिन खस्केजस्तो देखिन्छ । यसको कारण नेपालको वर्तमान शिक्षा नीति वा अन्य किसिमका विकासका कार्यहरू लक्ष्यबमोजिम प्रगति हासिल गरेको देखाउनुमै सीमित रहनु पनि हो । कुनै पनि सन्देश आममानिससम्म पुऱ्याउन तिनीहरूको भाषा, साहित्य, संस्कृति, परिवेश आदिलाई आत्मसात गरिनुपर्ने भए पनि मधेसको सन्दर्भमा राज्य पक्षको यसतर्फ कुनै सकारात्मक सोच रहेको पाइन्छ ।

हुनलाई रेडियोबाट शिक्षा, कृषि, जनस्वास्थ्य, समाज सुधार आदि अनेकौं क्षेत्रसँग सम्बन्धित कार्यक्रमहरू निरन्तर प्रसारित भइरहेका छन् । यी प्रसारणहरूमा सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रका करोडौं रुपियाँ वर्षेनी खर्च भइरहेका छन् । तर ती कार्यक्रमहरू लक्षित वर्गसम्म पुऱ्याउने इमान्दार प्रयास भने कहिल्यै भएको पाइँदैन । उदाहरणका लागि कृषि कार्यक्रमलाई नै लियोँ । नेपालको मुख्य कृषि थलो भनेको तराई क्षेत्र हो । कृषि कर्ममा लागेका अधिकांश व्यक्तिहरू अहिले

पनि हामीकहाँ अशिक्षित नै छन् । तर पनि तराईका अशिक्षित जनताले बुभने त्यहाँका स्थानीय भाषाहरूमा अहिलेसम्म कृषि कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने सोच विकसित भएको छैन । त्यसैले होला— नेपाली भाषामा रेडियो नेपालले जतिसुकै घाँटी सुकाई-सुकाई सन्देश वाचे पनि देशको खास कृषकका लागि कागलाई बेल पाक्यो हर्ष न विस्मात भइरहेको छ ।

जनतासँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने अन्य सन्दर्भमा पनि यही अवस्था लागू छ । जनचेतना जागरणसम्बन्धी कार्यक्रमको कुरा यदि गर्ने हो भने रेडियो नेपाल वा अन्य सञ्चारमाध्यमहरूद्वारा गरिएका प्रयासहरू भाषा नबुझिएका कारण प्रभावहीन मात्र भएका छैनन्, कतिपय सन्दर्भमा त प्रत्युत्पादक समेत भएका छन् । महोत्तरीको बहुचर्चित मरनीदेवी साहलाई बोक्सीको आरोपमा अमानवीय व्यवहार गरिएको प्रसङ्गलाई उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ । पत्रकार तथा साहित्यकार हरिगोविन्द लुईटेलले एक समारोहमा जानकारी दिएअनुसार सो काण्डका मुख्य नाइके सम्बन्धित गाविस अध्यक्षलाई थुनामा राखिएपछि स्थानीय वासिन्दाहरू खुशी भए । तर उनीहरूको खुशी एउटी अबला नारीमाथि उत्पीडन गर्ने व्यक्तिलाई समातियो भन्ने नभई त्यो गाविस अध्यक्षले एउटी बोक्सी मात्र समातियो, जबकि धामीले अरू पनि थुप्रै बोक्सी छन् भनेको थियो, तर अध्यक्षले अरूमाथि कार्वाही चलाएन भनेर ऊ थुनिएको कुरा बुझे ।

यस्तो अवस्थामा सूचनाको हकको रट लगाएर मात्र हुँदैन, सूचना सम्पूर्ण रूपमा स्वस्थ तरिकाले कसरी लक्षित वर्गसम्म पुग्न सक्छ भन्नेतर्फ पनि सम्बद्ध निकायले ध्यान पुऱ्याउनुपर्दछ । सूचनालाई सम्बन्धित ठाउँको भाषामा दिल छुने गरी सम्प्रेषण गर्दा चोर-डाँकाको हृदय पनि पगलन सक्छ र उसले आफूले चोरेको सामान आफूलाई चोरको रूपमा प्रस्तुत गर्दै फर्काउनसमेत सक्दछ भन्ने कुरा पनि विगतको एउटा घटनाले प्रष्ट पारेको छ । केही समयअघि सिरहा जिल्लाको महिसोथास्थित सम्पूर्ण मैथिलहरूले पूजे दलित जाति दुसाधको कुलदेवता सलहेसको मन्दिरबाट मूर्तिको हातमा भएको बन्दुक र घण्टी चोरी भयो । कान्तिपुर एफएमबाट प्रसारित मैथिली कार्यक्रम हेल्लो मिथिलाले यो खबर भन्दै चोरसँग दुईचार सय रुपियाँका लागि आफ्नो ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक सम्पदा नष्ट गर्न नहुने आह्वान पनि गऱ्यो । संयोगले सम्बन्धित चोरले पनि उक्त आह्वान सुनेछ, भोलिपल्ट बिहानै चोरिएका सामानहरू स्थानीय पत्रकार चन्द्रदेव कामतिलाई बुझाइदियो । देशका सम्पूर्णजसो राष्ट्रिय दैनिकमा प्रकाशित यस समाचारले स्थानीय भाषामा सूचना प्रवाहको महत्त्वलाई सशक्त रूपमा प्रस्ट्याएको छ ।

विभिन्न एफएममा सञ्चालित मैथिली कार्यक्रमहरूका साथै सम्पूर्ण मिथिला क्षेत्रमा सुनिने कान्तिपुर एफएमको *हेल्लो मिथिला* कार्यक्रम सञ्चालन भएदेखि मात्र पनि खासगरी मैथिलीभाषी क्षेत्रको भाषिक, सांस्कृतिक, साङ्गीतिक तथा सामाजिक गतिविधिहरूमा उल्लेखनीय वृद्धि भएको कुराका अनेकौं उदाहरणहरू उपलब्ध हुन थालेका छन्। नाफा कमाउने उद्देश्यले सञ्चालित एफएम स्टेसनहरूबाट समेत यस्ता सकारात्मक पहलहरू भइरहेका बेला सरकारी सञ्चारमाध्यमको दायित्व यस दिशामा अझ बढी भएको छ। एफएमहरूबाट पनि तराईका अन्य भाषाहरूमा समेत यसैगरी कार्यक्रम प्रसारण गरिने हो भने ती भाषाभाषी क्षेत्रमा समेत सामाजिक एवं सांस्कृतिक चेतनाको विकासमा महत्वपूर्ण योगदान पुग्न सक्दथ्यो।

रेडियोबाट मधेस र मधेसीले राखेको अपेक्षा

रेडियो एउटा यस्तो सञ्चारमाध्यम हो, जसको पहुँच सबैभन्दा बढी जनतासम्म हुन सक्दछ र भइरहेको छ। कामधन्दा, अध्ययन, खानपिन, आराम वा अन्य कुनै पनि गतिविधि गर्दागर्दै रेडियो सुन्न सकिन्छ। अचेल मूल्यको दृष्टिले पनि सबै वर्गको पहुँचभित्र रेडियो आइसकेको छ। त्यही भएर देशको सबैभन्दा पुरानो तथा साधन सम्पन्न रेडियो नेपाल हालसम्म सबैभन्दा प्रभावकारी सञ्चारमाध्यमको रूपमा स्थापित छ। राष्ट्रलाई सही रूपमा सुसूचित र मार्गदर्शन गर्न पनि यस माध्यमको भूमिका सबैभन्दा महत्वपूर्ण प्रमाणित हुन सक्दछ। राजा पृथ्वीनारायण शाहबाट राष्ट्रिय एकीकरण गरिएको भनिएको नेपालको भावनात्मक एकीकरण अहिलेसम्म हुन नसकेको कुराका अनेकौं उदाहरणहरू देशमा पाइन्छन्।

मधेसप्रति भुक्किएर, राजनीतिक बाध्यताले वा कहिलेकाहीं केही सदाशयताले सरकारी सञ्चारमाध्यमहरूको दृष्टि पुग्ने गर्दछ। मधेस पनि नेपाल हो, मधेसीहरू पनि नेपाली हुन्, उनीहरूका लागि पनि रेडियो नेपाल, नेपाल टेलिभिजन जस्ता सञ्चारमाध्यमहरूका केही कर्तव्य छन् भन्ने बोध नीति-निर्माताहरूलाई छ, भन्ने कुरा कहीं-कतैबाट देखिने गरेको छैन। त्यसैले मधेसको नाममा दिइएको नगण्य समयको उपयोग पनि मधेसीहरूलाई ग्राह्य हुने किसिमले भएको छैन। जसले गर्दा जुन वर्ग, समुदायका लागि भनेर ती कामहरू सुरु गरिएका हुन्, ती वर्ग, समुदायको यो आफ्नो हो भन्ने भावना यसप्रति कहिल्यै आउन सकेन। यस दिशामा अहिले तत्कालै धेरै कार्य गर्न नसके पनि क्रमिक रूपमा सुदृढ गर्दै लाने गरी रेडियोले निम्न कार्यहरूको थालनी गर्न सक्दछ:

१. हाल प्रसारण गर्ने गरिएका समाचारहरूलाई सरकारी नीतिहरूको जानकारी दिने माध्यमका साथै जुन भाषाको समाचार हो त्यस भाषाभाषीको भाषिक, सांस्कृतिक, सामाजिक तथा धार्मिक गतिविधिको प्रतिबिम्ब आउने गरी प्रसारित गर्न आवश्यक व्यवस्था मिलाउनुका साथै प्रभावकारी अनुगमन प्रणालीको विकास गर्ने ।
२. देश सबै जातको साभ्ना फूलबारी हो भन्ने कुराको बोध सम्पूर्ण देशवासीलाई गराउन हाल प्रसारण भइरहेका २० ओटै भाषाका समाचार राष्ट्रिय प्रसारणअन्तर्गत प्रसारण गर्ने ।
३. क्षेत्रीय प्रसारण केन्द्रहरूलाई सम्बन्धित क्षेत्रको भाषाभाषीको कार्यक्रम प्रसारण केन्द्र बनाउने र यसमा भाषाभाषीको जनसङ्ख्याको अनुपातमा समयको बाँडफाँट गरी सम्बन्धित भाषाभाषीबाटै कार्यक्रम सञ्चालन गराउने ।
४. जनस्वास्थ्य, कृषि, शिक्षा, मानवअधिकार, समाज सुधारसम्बन्धी आमजनतालाई प्रत्यक्ष प्रभावित पार्न सक्ने विषयहरूलाई समेटि सम्बन्धित भाषाहरूमै चेतनामूलक तथा मनोरञ्जनात्मक कार्यक्रमहरू प्रसारण गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
५. क्षेत्रीय प्रसारण केन्द्रहरूमा रेकर्डिङ स्टुडियोको समेत व्यवस्था गरी तिनमा क्षेत्रीय भाषाका लोक तथा सांस्कृतिकलगायत अन्य सबै किसिमका गीतहरू रेकर्डिङ तथा प्रसारणको व्यवस्था मिलाउने ।

यस्ता केही पक्षमा नीति निर्माताहरूका साथै कार्यान्वयन गर्ने व्यक्तिहरू पनि सचेत र संवेदनशील भई अगाडि बढिदिनेमा वैचारिक रूपले देशमा व्याप्त अनेकौं कुपोषण स्वतः समाप्त हुन सक्दछ । यस्ता कुपोषणजन्य कारणहरूबाट जन्मेको माओवादी समस्यारूपी रोग तथा भविष्यमा समेत प्रकट हुन सक्ने विविध किसिमका रोगव्याधिबाट देशलाई जोगाउने खोपको रूपमा अहिले पनि हतार नगरिहाल्ने हो भने भन्न सकिन्छ— देशले विकासको सगरमाथातर्फ जाने गाडी कहिल्यै भेट्टाउँछ, कि भेट्टाउँदैन ।

सन्दर्भ सामग्री

वन्त, प्रत्यूष, शेखर पराजुली, देवराज हुमागाई, कृष्ण अधिकारी र कोमल भट्ट, सं. । २०६१ । रेडियो नेपालको सामाजिक इतिहास । काठमाडौं: मार्टिन चौतारी ।